

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

Д Ә Р І С

**Тақырыбы: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
КОНСТИТУЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМІ**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2013ж. «04» маусым
№ 19 хаттамасы**

**Дайындаған: кафедра оқытушысы
полиция майоры З.Ж. Ермекова**

ҚАРАҒАНДЫ 2013

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМІ

Дәріс – 2 сағат

ЖОСПАР:

1. Конституция ұғымы, мәні, заңдық қасиеттері.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау, өзгерту және толықтыру тәртібі.
3. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы және оның ерекшеліктері.
4. Конституциялық Кеңес – Конституцияны қорғау органы. Құрылу тәртібі, құрамы және өкілеттіктері.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТ:

- Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы
Қазақстан Республикасының 1993 ж. Конституциясы.-Алматы, 1993
«Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер және толықтырулар енгізу туралы» 07.10.1998 ж. Қазақстан Республикасының Заңы // Егемен Қазақстан, 8-қазан 1998
«Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» 29.12.1995ж. Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы.
«Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы, 16.12.1991 ж.
«Қазақстан Республикасының егемендігі туралы» Декларация, 25.10.1990 ж.
Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің Регламенті. – 19.04.2002 // Заң газеті. -2002.- № 19
Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасы // Саясат, 1996, №9
Қазақстан Республикасы Конституциясының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Жеті Жарғы», 1996
Конституция Республики Казахстан. Комментарии.-Алматы, 1998
Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Нормативтік құқықтық актілер жинағы: 2 томдық /Құраст. Биекенов Н.А., Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.
Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Сызбалар альбомы. / Құраст. Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.
Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халықтары Ассамблеясының 2-сессиясында жасалған Баяндама // Егемен Қазақстан, 1995, 1-шілде.
Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: академиялық курс: оқулық. Өнд.,толық. 3-ші бас. Алматы: Жеті жарғы, 2008

Сабақ мақсаты: Дәріс барысында Конституция мәні және оның ерекшеліктеріне, сонымен бірге оны қорғау механизміне қатысты тыңдаушылардың теориялық білімін қалыптастыру. Конституциялық Кеңестің құқықтық мәртебесін, оның қызмет тәртібін жан-жақты, жете түсіндіру.

§ 1. Конституция ұғымы, мәні, заңдық қасиеттері

Конституциялық құқық саласының қайнар көздерін сипаттау барысында олардың ішіндегі ең негізгі қайнар көз Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылатыны айтылды және оның осы сападағы рөлі анықталды.

Дегенмен біздің де, шет елдің де конституциялық-құқықтық ғылымы конституцияны зерттеудің тек осы аспектісімен ғана шектелмейді.

Конституцияның кез-келген қоғам өміріндегі аса үлкен маңызы, мемлекеттің барлық құқықтық жүйесіндегі ерекше орны конституцияны ғылыми танымның дербес объектісі ретінде жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Әрбір мемлекетте конституциялар өзіндік ерекшелік жолдармен пайда болып, алмасып отырады – бұл құбылыс әрдайым қоғам өміріндегі конституциялық ережелермен бекітілген немесе осы ережелерден туындаған маңызды және көбіне түбірлі өзгерістермен тығыз байланысты. Сондықтан ғылым конституцияның тарихи үдеріс барысына ықпалын аша отырып, тиісті мемлекеттің конституциясының даму тарихына аса үлкен маңыз аударады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы нормативтік құқықтық актілердің дәл осы түрінің табиғатына тән жалпы, түбірлі белгілерді білдіреді. Барлық мемлекеттердің құқықтық жүйесінде Конституция орны ерекше. Конституцияның болуы – билік институттары заңдылығының, құқықтық тәртіптің және тұрақтылықтың алғы шарты.

Конституция мемлекеттік биліктің қызмет етуімен, азаматтар құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуімен, сонымен қатар мемлекет құрылысы және басқару нысанымен байланысты құқықтық қатынастарды реттейді. «Конституция» термині рим императорларының билік ету тұсында пайда болған. Олар өздерінің жарлықтарын «Рим республикасы қаулы етеді» деген сөзден бастаған.

Алғашқы қабылданған Конституциялар қатарына АҚШ-тың 1787жылғы, Францияның 1791 жылғы Конституциялары жатады. Бұдан кейін 1814 жылы Норвегия, 1831 жылы Бельгия, 1853 жылы Аргентина, 1868 жылы Люксембург, 1874 жылы Швейцария Конституциялары қабылданды.

Екінші дүниежүзілік соғыс алдында қабылданған Ливан, Ирландия, Австралия, Мексика Конституциялары қазіргі уақытқа дейін әрекет етеді. Азия, Африка, Латын Америкасы Конституциялары колониялық жүйе жойылғаннан кейін ғана қабылданды.

Конституция саяси құжат. Оның негізгі мазмұны – жеке адамның құқықтық жағдайы, меншік түрлері, билік, мемлекеттік құрылыс. Конституциялық нормалар белгілі бір мемлекет азаматтарының, осы мемлекет аймағында тұратын шетел азаматтарының, қоғамдық бірлестіктердің, лауазымды тұлғалардың, мемлекеттік органдардың қызметтері үшін негіз болып табылады.

Сонымен бірге Конституция – құқықтық акт, негізгі заң.

Конституцияның негізгі заң ретіндегі сипаты келесі белгілерден көрініс береді:

1. Негіз болу сипаты. Конституция ең маңызды деп танылатын қоғамдық қатынастарды реттейді, құқықтық қоғам құру жолында негіз болып табылады.

Конституциялық реттеу жалпы жинақтап, қорыту сипатта болады. Оның мақсаты, біріншіден, қоғамдық қатынастардың ең маңыздысын ашып және оларды бекіту; екіншіден, бұл үшін нормаларды барынша аз мөлшерде қолдану; үшіншіден, осы нормалардың бағыт беруі үшін және ағымды заңдар актілерінде әрі қарай реттелуі үшін таңдап алынған нормаларда қоғамдық қатынастардың мәнін барынша дәл және айқын етіп көрсету.

2. Халықтық сипаты. Негізгі заң халық мүдделеріне қызмет етуі тиіс. Сондықтан да ол халықтың мақсатын кең мөлшерде көрсетіп, оның тірегі болуы керек. Қазақстан Республикасы Конституциясының халықтық сипаты халықтың Негізгі заңды жасауға тікелей қатысуынан да көрінеді.

3. Шынайылық сипаты. Конституцияның шынайылығы – бұл ең алдымен оның өмірдегі болып жатқан қоғамдық қатынастармен сәйкестігі.

4. Тұрақты сипаты. Тұрақтылық – конституциялық нормаларға елеулі өзгерістер енбей, олардың ұзақ әрекет етуі.

Конституцияның тұрақтылығы оны қатып қалған құжатқа айналдырмайды. Ел өміріндегі өзгеріс Конституциядан да көрініс береді, оған өзгерістер, толықтырулар енгізіледі. Бірақ енгізілген өзгерістер қоғамдық қатынастардың принципті реттелуін қозғамайды – олар осы қатынастардың нығаюына, конституциялық ережелер әрекеттеріне әлеуметтік кепілдіктердің кеңеюіне бағытталады.

Конституция заманауи демократиялық мемлекеттің құқықтық жүйесінде ерекше және дербес орын алатын нормативтік құқықтық акті ретінде өзге құқықтық актілерден келесі белгілермен ажыратылады:

- Конституцияны бекітетін немесе қабылдайтын ерекше субъект болады, яғни Конституция нақты субъектімен немесе соның атынан қабылданады (Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдаған ерекше субъект – Қазақстан халқы);

- конституциялық ережелердің құрылтайлық, біріншілік сипаты болады;

- конституциялық реттеудің жалпықамтушылық сипаты, яғни оның ықпалы тиетін қоғамдық қатынастар салалары болады;

- ерекше заңдық қасиеттер: үстемдік, ең жоғары заңдық күш, қабылдау, түзетулер енгізу тәртібі, қорғаудың ерекше түрі және т.б.

Енді осы белгілерді жан-жақты қарастырайық:

Конституция осы ұғымның заманауи мәнінде халықпен немесе халық атынан қабылданатын акті болып табылады.

XVIII ғасырда конституция тәрізді актінің қажеттігі туралы пікірдің пайда болуы, оның дәл осы белгісімен байланысты.

Өз бостандықтарын қорғау үшін жаңа пайда бола бастаған буржуазиямен қойылған король мен феодалдардың құқықтарын шектеу талаптары барлық ұлттың, барлық халықтың еркін білдіретін жоғары билік актісін қабылдау жолымен ғана қамтамасыз етілуі мүмкін еді. Осылай, 1653 жылғы тәжірибеде жүзеге асырылмаған Кромвельдің «халық келісімі» жобасында оған барлық халықтың қол қоюы шарты қарастырылды. Соңынан дәл осындай талап Ж.-Ж.Руссомен де қойылды. Ол конституцияны қабылдау үшін барлық азаматтардың келісімі қажет деп ұйғарды. Оның пікірінше Конституция бір ауыздан қабылданған шешімнің нәтижесі болуы қажет, оған барлық азаматтармен қол қойылуы тиіс, ал конституцияға қарсы шыққандар шетелдіктер ретінде есептелуі қажет.

Конституцияның мұндай мәнділік белгісі қазірдің өзінде конституциялық теория мен тәжірибеде өз басымдығымен танымал. Әлемнің көптеген демократиялық мемлекеттердің конституцияларының «Біз, халық ... қабылдаймыз (жариялаймыз, құрамыз)» деген сөздермен басталуы кездейсоқ емес.

Қазақстан Республикасы Конституциясының Преамбуласында «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген *Қазақстан халқы*, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып *осы Конституцияны қабылдаймыз*» делінген. Шынында да бұл Қазақстанда (Кенес Одағы кезеңін қоса алғанда) халық атынан емес, сол халықтың өзімен тікелей қабылданған ең алғашқы Конституция.

Конституцияны қабылдайтын субъектінің ерекшелігі Конституцияның келесі мәндік белгісінің болуын да ұйғарады – бұл оның құрылтайлық сипаты. Демократиялық мемлекетте халық егеменділік иесі және биліктің бірден-бір бастауы болғандықтан, тек қана халық биліктің жоғары көрінісін, яғни құрылтайлық билікті иемдене алады. Құрылтайлық билік мазмұнында конституцияны қабылдау және сол арқылы халықтың өзі үшін таңдаған қоғам мен мемлекет құрылысының негіздерін құру жатыр. Тек құрылтайлық билік қана қоғам мен мемлекет құрылысының негіздерін түбегейлі өзгерте алады. Конституцияны қабылдаудың ерекше тәртібі, үстемдігі, мемлекеттің барлық

құқықтық жүйесіндегі рөлі, конституциямен құрылған барлық биліктер үшін оның бұлжымастығы конституцияның дәл осы құрылтайлық табиғатын мойындауға негізделеді.

Шет елдердің конституциялық құқық ғылымында құрылтайлық билік пен құрылған билік арасын ажыратушы тұжырымдама кең көлемде көрсетіледі. Ал Германия Конституциясында ол тікелей көрсетілген. Оның преамбуласында: «...Неміс халқы өзінің құрылтайлық билігіне сәйкес өзіне осы Негізгі заңды берді» – делінген.¹

Конституцияның құрылтайлық сипаты оның ұйғарымдарының алғы негіз ретінде болуынан, бастаушы болып табылуынан көрініс береді. Бұл конституция ережелерін белгілеу үшін ешқандай құқықтық шектеулер болмайтынын білдіреді. Мемлекеттің қандай да бір құқықтық актісіне сәйкес келмеу белгісі бойынша конституцияға енгізуге болмайтын құқықтық норма болуы мүмкін емес. Айталық, Қазақстан Республикасының заңдары оның Конституциясына қайшы келе алмайды.

Конституциялық реттеудің ерекше пәні, яғни оның реттейтін және бекітетін қоғамдық қатынастар ерекшелігі Конституцияны сипаттайтын маңызды белгі болып табылады. Конституция ықпалы басқа ешбір нормативтік құқықтық актіде жоқ барлығын қамту сипатымен ерекшеленеді. Конституция қоғам өмірінің барлық – саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани және өзге де салаларын қамтиды. Осы салалардағы қоғамдық қатынастардың негізгі, түпкі, іргелі негіздерін реттейді.

Конституцияны басқа нормативтік актілерден оның ерекше заңдық қасиеттері ажыратады.

Олар жоғарыда аталған конституцияның мәндік белгілерінен туындайды және:

- оның жоғары заңдық күшімен;
- мемлекеттің құқықтық жүйесі мен құқық жүйесінің өзегі ретіндегі рөлімен;
- конституцияның ерекше қорғалуымен;
- конституцияны қабылдау және оған өзгерістер мен толықтырулар енгізудің ерекше тәртібімен анықталады.

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясында аталған заңдық принциптердің барлығы да айқындалған.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабы Конституцияның ең жоғары заңды күші барын және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылатындығын білдіреді.

Конституцияға заңдық үстемдік тән, яғни Конституция бүкіл заңдардың үстінен қарайды. Бұл оның барлық басқа нормативтік актілерге, оның ішінде, ағымды заңдарға қарағанда жоғары заңдық күшін білдіреді. Өзге заңдардың барлығы дерлік Конституцияға сәйкес болуы керек, олар Конституцияға қайшы келмеуі тиіс. Конституцияға қайшы келетін актілер не жойылады, не Конституцияға сәйкестендіріліп қайта қабылданады. Осы Конституцияға тән белгі әрекеттегі Қазақстан Республикасы Конституциясының 4 бабы 2 тармағында көрсетілген. Онда «Конституцияның ең жоғары заңдық күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады» делінген.

Әрине, кейбір кезеңде нақты бір жаңа қоғамдық қатынастарды конституциядан өзгеше реттеу қажеттігі пайда болуы мүмкін. Оны ағымды заңның көмегімен істеуге болады және сонымен бір уақытта Конституцияға өзгерістер енгізу туралы заң қабылдануы керек, сонан соң Конституцияға қоғамдық қатынастарды реттеудің жаңа түрінің негізгі ережелері кіреді.

Конституцияның ең жоғары заңдық күші заңдар мен өзге де нормативтік актілердің Конституцияға қайшы келмеуі қажеттігімен ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік билік органдарының, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, лауазымды тұлғалардың, азаматтар мен олардың бірлестіктерінің Қазақстан Республикасының Конституциясын сақтау міндетін білдіреді.

¹ Конституция США: история и современность / Под ред. А.А.Мишина, Е.Ф.Языкова. – М.: Юридлит-ра, 1988

Осылайша, Конституцияның ең жоғары заңдық күшін Қазақстан Республикасында әрекет етуші нормативтік құқықтық актілердің иерархиясындағы оның алатын орны сипаттайды.

1995 жылғы Конституция Қазақстанның құқықтық жүйесінің өзегі болып табылады. Конституцияның принциптері мен ережелері барлық құқық жүйесі мен заңнама жүйесінде бағыт беруші рөлді атқарады.

Конституция құқықшығармашылық процесін өзі анықтайды, яғни әр түрлі органдардың қандай негізгі актілерді қабылдайтынын, олардың қалай аталуы керектігін, заңдық күшін, заңдарды қабылдау тәртібі мен шараларын белгілейді.

Конституцияға сәйкес қабылдануы қажет көптеген конституциялық заңдар мен заңдар Конституцияның өзінде көрсетілген. Әдетте, жаңа Конституцияны қабылдау ағымды заңнаманың маңызды түрде өзгеруі мен жаңаруына әкеліп соқтырады.

Қазақстан Республикасының заңдық қасиеттерінің тағы бірі – оның ерекше қорғалуы. Оны қорғау үшін мемлекеттік билік органдарының осы қорғауды әр қилы нысандарда жүзеге асыратын барлық жүйесі жұмылдырылады.

Конституцияның 40-бабы Қазақстан Президентінің Республика Конституциясының мызғымастығының кепілі болып табылатынын бекітеді. Ол Қазақстан Республикасының Конституциясын қатаң сақтауға ант етеді (42-бап).

Қазақстан Республикасының Президенті, Сенат Төрағасы, Мәжіліс Төрағасы, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігі, Премьер-Министр дау туған жағдайда қабылданған нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігі туралы Конституциялық Кеңесте істердің шешілу шараларына бастамашылық жасай алады.

Қазақстан Республикасының Конституциясын қайта қараудың және оған түзетулер енгізудің ерекше, күрделі тәртібі де Конституцияның өзге актілерден ерекшелігін айқындайды. Аталмыш мәселе арнайы параграфта қарастырылады.

Көптеген елдер Конституциялары бірқатар белгілермен жіктеледі. Жазылған, жазылмаған Конституциялар болады. Жазылған Конституция – бұл ерекше тәртіппен белгіленген мемлекеттің Негізгі Заңы. Ресей Федерациясының Конституциясы, Мексика, Германия, Испания, Қырғыз, Өзбек т.б. елдер Конституциялары. Кейбір жазылған Конституциялар бірнеше мемлекеттік-құқықтық актілерден тұрады. Айталық, Литва, Канада, Сауд Аравиясы. 1992 жылғы Литва Конституциясының құрамына осындай екі акті енгізілген. Олар: 1991 жылы 11 ақпанда қабылданған «Литва мемлекеті туралы» конституциялық заң және 1992 жылы 8 маусымда қабылданған «Литва мемлекетінің Шығыс Одағына кірмеуі туралы» конституциялық заң.

Бірқатар мемлекеттерде Конституция рөлін құқықтық актілердің, әдет-ғұрыптардың және соттық прецеденттердің жүйесі орындауы мүмкін. Мұндай мемлекеттерде Конституция біртұтас акті ретінде қабылданбайды, тек әр жылдардағы бірқатар актілер мен әдеттер конституциялық маңызы бар деп танылса, онда олардың барлығын қосып «жазылмаған конституция» деп атайды. Мысалы, Ұлыбритания, Жаңа Зеландия Конституциялары осындай жазылмаған Конституциялар қатарына жатады.

Сонымен қатар Конституциялар белгілену тәртібі бойынша октроиленген және октроиленбеген болып бөлінеді. Октроиленген Конституциялар – бұл монархпен сыйға берілген Конституциялар, октроиленбеген Конституциялар – бұл биліктің жоғарғы заң шығарушы органымен немесе референдуммен қабылданған Конституциялар.

Өзгеру тәсілі бойынша: қатал, бейімделгіш болып бөлінеді. Дағдылы тәртіппен қабылданған Конституциялар - бейімделгіш, күрделі тәртіппен қабылданған Конституциялар – қатал.

Саяси биліктің бекітілу нысанына байланысты монархиялық, республикалық болып бөлінеді.

Мемлекетте орнаған саяси режимге байланысты – демократиялық және авторитарлық.

Әрекет ету уақытына байланысты – тұрақты, уақытша. Таиланд Конституциясы 1959 жылғы Конституция қабылданғанға дейін уақытша сипатта болды.

Қазақстан Республикасының Конституциясының нысандық белгілері:

- а) заңдық нысаны бойынша – жазылған;
- б) өзгеру тәсілі бойынша – қатал;
- в) шынайылық дәрежесі бойынша – шынайы;
- г) мемлекеттік құрылыс нысаны бойынша – біртұтас.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе Қазақстан Республикасының Конституциясына келесідей анықтама беруге болады:

Қазақстан Республикасының Конституциясы – бұл халыққа тән мемлекеттік билікті жүзеге асыру барысында пайда болған қоғамдық қатынастарды реттейтін, тұрақты және тікелей қолдануға есептелген, өз әрекетінде Қазақстан Республикасының күші мен беделіне сүйенуші, Республика халқымен жалпыға бірдей бүкілхалықтық дауыс беру арқылы референдум жолымен қабылданатын жалпыміндеттілік сипаттағы ең жоғары нормативтік акт.

§ 2. Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау, өзгерту және толықтыру тәртібі.

Конституциялар келесі жолдармен қабылдануы мүмкін:

- а) құрылтай жиналысы немесе парламентпен;

АҚШ Конституциясы 13 тәуелсіз штаттан 12 штатының өкілдігінен өздері өздеріне құрылтайлық өкілдікті иеленген 55 делегат қатысқан конституциялық конвент арқылы қабылданды. АҚШ Конституциясының жобасы 1787 жылы 13 қыркүйекте дайындалды. Оны 11 штат қолдады (қажет 9 штат). Аталмыш Конституция 1789 жылы 4 наурызда ресми күшіне енді.

Сонымен қатар 1791 жылғы Француз Конституциясы, 1947 ж. Италия Конституциясы, 1974ж. Үнді Конституциясы т.б. бірқатар елдердің Негізгі Заңдары құрылтай жиналысы тарапынан қабылданды;

- б) атқарушы билік басшысының актісімен (октроирование);

Конституция жобасы атқарушы билік тарапынан дайындалып, оны мемлекет басшысы бекітеді. Алғаш рет Францияда осы тәсіл арқылы Король Людовик ХУШ 1814 жылғы Хартияны бекітті. Сондай-ақ, 1831 жылы Бельгияда, 1867 жылы Канадада, 1963 ж. Кувейтте қолданылды.

1990-1995 жылдар аралығында Қазақстан қоғамында полисубъективті көппартиялы саяси жүйе мығым бекіді. Бұл азаматтардың өздерінің саяси еріктерін жүзеге асыруы үшін мүлдем жаңа жағдайлар жасады, саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің кең желісінің бекітілуіне себеп болды.

Мемлекеттік меншіктің монополиялық жағдайы мен орталықтандырылған мемлекеттік басқаруға негізделген жоспарлы экономиканың орнын нарықтық экономикалық қатынастар белсенді түрде баса бастады. Бұл көпсекторлық экономиканың қалыптасуына жағдай жасады, шарушылықтың барлық қатысушыларының бостандығын қамтамасыз етті.

Кеңес кезеңіне тән жалғыз ресми коммунистік идеологияның орнына идеологиялық және діни әр алуандылық келді. Оның негізінде ой мен сөз еркіндігі бекіп, жариялылық дамыды.

Еліміздің өзін егеменді және тәуелсіз мемлекет ретінде жариялауы, оның Біріккен Ұлттар Ұйымына, Халықаралық валюта қорына және т.б. халықаралық деңгейдегі бірлестіктерге мүше болуына жол ашты. Қазақстан Республикасы қазіргі халықаралық өмірге белсенді қатыса отырып, өзінің халықаралық құқық принциптерін ұстанатынын ресми түрде жариялады және халықаралық құқық нормалары мен принциптерін, сонымен

қатар Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын өз құқық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде таныды. Аталған жағдайларға байланысты Қазақстанда жаңа Конституцияны дайындау мен қабылдау қажеттілігі туындап, 30 тамыз 1995 жылы бүкілхалықтық дауыс беру арқылы референдум жолымен Қазақстан Республикасының әрекеттегі Конституциясы қабылданды. Біртұтас мемлекеттік биліктің үш тармаққа бөлінуіне және осы билік тармақтарының тепе-теңдік әрі тежемелік жүйесі арқылы іс-әрекет жасауына негізделген мемлекеттік биліктің бастауы халық болып табылатын республикада президенттік басқару жүйесін конституциялық деңгейде бекіткен мемлекет пен қоғамның Негізгі Заңын Қазақстан халқы тарихта алғаш рет өзі қабылдады.

Республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы референдум нәтижелері ресми түрде жарияланған күннен бастап күшіне енеді, сол мезгілден бастап бұрынғы қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының күші жойылады.

Бейімді Конституцияларды өзгерту жәй дағдылы заңдар қабылдау нәтижесінде жүзеге асырылады. Англия, Израиль, Сауд Аравиясы, Жаңа Зеландия, Швеция.

Катал Конституцияларды өзгерту күрделі тәртіппен жүзеге асырылады. Италия Конституциясы – парламентте кемінде екі оқылым өткізіледі және әрбір Палата депутаттарының басым көпшілік даусы қажет. АҚШ Конституциясы – Конгресс әрбір палата мүшелерінің үштен екісі дауыс берсе немесе заң шығарушы жиналыстардың төрттен үш штаттары қолдаса. Австралия Конституциясы – парламент қабылдаған өзгерістер жобасы референдуммен бекітіледі.

Қазақстан Республикасының Конституциясы катал Конституциялар қатарына жатады. Сол себепті оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу күрделі жолмен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 91 бабына сәйкес Республика Конституциясына Президенттің өз бастамасымен, Парламенттің немесе Үкіметтің ұсынысымен қабылданған шешімі бойынша өткізілетін республикалық референдум өзгерістер мен толықтырулар енгізу мүмкіндігі қарастырылды (91-бап., 1-т.) және осы Конституцияның 44-бабы 10-тармағына сәйкес республикалық референдум өткізу туралы шешім тек Президентпен қабылданады. Осы берілген баптардан Республика Президентінің ғана Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу бастамашылығын жасай алатынын, заң билігінің Конституцияға енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар бойынша бастама көтере алмайтынын, тек осы мәселе бойынша республикалық референдум тағайындау туралы ғана бастамашылық жасау құқығы бары анықталады – бұл, егер Президент Парламенттің айтылған мәселе бойынша референдум тағайындау туралы бастамасын қолдамаса, мұндай мәселелер республикалық референдум талқысы бола алмайды деген ұғымды білдіреді.

Дегенмен, егер Республика Президенті Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Парламент ұсынысын қабылдамай тастаса, онда Парламент Палаталары әрқайсысының депутаттары жалпы санының кемінде бестен төртінші көпшілік даусымен Парламент республикалық референдумға ұсынылған өзгерістер мен толықтыруларды Конституцияға енгізу туралы заң қабылдауға хақылы. Мұндай жағдайда Республика Президенті осы заңға қол қояды немесе оны республикалық референдумға шығарады. Республикалық референдумға қатысу құқығы бар республика азаматтарының жартысынан астамы дауыс беруге қатысып және осы дауыс бергендердің жартысынан астамы референдумға ұсынылған өзгерістер мен толықтыруларды жақтап дауыс берсе, олар қабылданды деп есептеледі (91-бап, 1-тармақ).

Конституцияда белгіленген мемлекеттің біртұтастығын және аумақтық тұтастығын, Республиканы басқару нысанын өзгертуге болмайды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 62 бабына сәйкес Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшінші көпшілік даусымен енгізіледі және Қазақстан Республикасының Конституциясына

өзгерістер мен толықтырулар енгізу мәселелері бойынша кемінде екі оқылым өткізу міндетті 62 б.бт.).

Бүгінгі күнге дейін Қазақстан Республикасының әрекеттегі Конституциясына екі мәрте өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Алғаш рет 1998 жылғы 7 қазанда енгізілген өзгерістер тобы (19 өзгерістер мен толықтырулар) Парламенттің өзгерістер мен толықтыруларды республикалық референдумға шығару бастамашылығын көтеруге байланысты енгізілді. Бұл жолы ел Президенті өзінің республикалық референдумға қатысты шешім қабылдау құқығына сәйкес ұсынылған өзгерістер мен толықтырулар тобын Парламенттің өз қарауына беру қажет деп ұйғарып, Конституцияға енгізілетін өзгертулер мен толықтырулар жобасы республикалық референдумға шығарылған жоқ. Осы жағдайда Парламенттің шешімі Конституцияда белгіленген тәртіппен қабылданды, яғни Парламент Палаталарының бірлескен отырысында әр Палата депутаттары жалпы санының төрттен үшіннің көпшілік даусымен енгізілді.

1995 жылғы қыркүйек пен 1999 жылғы шілде аралығында қазақстандық парламентаризмнің әрі қарай дамуына мүмкіндік туғызып, оның мәртебесін біршама биіктеткен Парламент туралы заңдарға енгізілген өзгерістер болды. Бұл өзгерістер «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңында (қазан, 1998 ж.), «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы», «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы», «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Конституциялық заң күші бар Жарлықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізілуіне сәйкес Конституциялық заңдарда (сәуір-мамыр, 1999 ж.) бекітілді.

Сонымен бірге, осы енгізілген өзгерістерге сәйкес Президент пен Парламенттің өзара қарым-қатынастарына да елеулі ерекшеліктер енді. Енгізілген толықтыруларға дейінгі Конституцияның 91-бабының 1-тармағы бойынша Парламенттің Президентке Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ұсынысын қою құқығы болып, ал осы ұсынысты қабылдау немесе қабылдамау туралы шешім Президент құзырында болды. Енді, егер Президент ұсынысты қабылдамай тастаса, онда Парламент Палаталарының әрқайсысының депутаттары жалпы санының кемінде бестен төртіннің көпшілік даусымен Парламент осы өзгерістер мен толықтыруларды Конституцияға енгізу туралы заң қабылдауға хақылы. Мұндай жағдайда Президент осы заңға қол қояды немесе оны республикалық референдумға шығарады. Президент Парламентпен қабылданған заңға қол қойса — бұл жағдайда заңның бастамашысы да, авторы да Парламент болып табылады. Егер Президент заңға қол қоймаған жағдайда да, осы заңға деген үзілді-кесілді қарсылығын өз шешімімен жүзеге асыра алмайды. Мұндай жағдайда заң жобасы референдумға шығарылып, республикалық референдумға қатысу құқығы бар азаматтардың жартысынан астамы дауыс беруге қатысса және дауыс берген азаматтардың жартысынан астамы ұсынылған өзгерістер мен толықтыруларды жақтап дауыс берсе, олар қабылданды деп есептеледі. Осы әрекеттерге байланысты Парламенттің заң шығарушылық қызметінің аясы ұлғая түседі. Енгізілген өзгерістерде Парламент Мәжілісінің құрылу тәртібіне қатысты жаңа ережелер де қарастырылған. Конституцияның 50-бабының 3-тармағына енгізілген өзгерістерге сәйкес Мәжілістің 67 депутаты (өзгерістерге дейін барлығы 67 депутат) әкімдік-аумақтық бөлініс ескеріле отырып құрылатын, шамамен сайлаушылардың саны тең бір мандатты аумақтық сайлау округтерінен сайланып, ал 10 депутат бара-бар өкілдік жүйесі бойынша біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағымен партиялық тізімдер негізінде сайланады. Сонымен бірге Конституцияның 48-бабында белгіленген жағдайларға байланысты Президент қызметінен мерзімінен бұрын босаған ретте, оның өкілеттіктерін қалған мерзімге қабылдаушы тұлғалар Мәжіліс Төрағасымен толықтырылды.

Жаңа, жас мемлекеттің, оның мемлекеттік билік жоғары органдарының 10 жыл мерзімде аяғынан қаз тұрып, елімізді өркениетті мемлекеттер қатарына қосуда жоғарыда көрсетілген заң актілерінің маңызы, әрине, ерекше. Сонымен бірге осы актілерді қабылдаған халықтың, халық өкілдері — Президент пен Парламенттің еңбектері ересен екенін де мойындамауға болмайды.

Қазіргі уақыттағы ең соңғы конституциялық реформа 21 мамыр 2007 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен байланысты. Аталмыш Заңға сәйкес әрекеттегі Конституцияның көптеген баптарына елеулі өзгерістер енгізілді. Конституциялық реформа әсіресе Республика Президенті және Парламентінің мәртебесі мен өкілеттіктерін кеңінен қамтыды.

Республика Президентіне қатысты енгізілген өзгерістерге сәйкес Президенттің өкілеттік мерзімі жеті жылдан бес жылға ауыстырылды (41-баптың 1-тармағы). Осы баптың 2-тармағындағы тұрғылықты тұру бойынша Президенттікке кандидаттарға қойылатын талап бойынша «кемінде он бес жыл» деген сөздер «соңғы он бес жыл» деген сөздермен ауыстырылды. 42-баптың 5-тармағы толықтырылды. Аталмыш тармаққа енгізілген толықтыру бір адам қатарынан екі реттен артық Республика Президенті болып сайлана алмайтындығы туралы шектеудің Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне қолданылмайтындығын анықтайды. Сонымен қатар Республика Президентінің өз өкілеттігін жүзеге асыру кезеңінде саяси партиядағы қызметін тоқтата тұратындығы туралы 43-баптың 2-тармағындағы норма алынып тасталды.

Келесі өзгерістер тобының кең ауқымы Конституцияның Республика Президентінің дербес өкілеттіктері мен Парламент Сенаты және Мәжілісімен бірлесіп атқаратын өкілеттіктерін анықтайтын 44-бабына енгізілді. Аталмыш өзгерістерге сәйкес:

- Президент Сенат ұсынған заңға бір ай ішінде қол қояды (өзгерістерге дейін – 15 күн ішінде);

- Парламент Мәжілісінде өкілдігі бар саяси партиялар фракциялармен консультациялардан кейін келісім беру үшін Мәжілістің қарауына Премьер-Министрдің кандидатурасын енгізеді. Парламент Мәжілісінің келісімімен Премьер-Министрді қызметке тағайындайды және қызметтен босатады (өзгерістерге дейін Парламенттің келісімімен);

- сыртқы істер, қорғаныс, ішкі істер, әділет министрлерін қызметке тағайындайды (өзгерістерге дейін Үкімет мүшелерін қызметке тағайындайды және қызметтен босатады, яғни көрсетілген министрлер нақтыланған жоқ);

- Парламент Сенатының келісімімен Ұлттық Банктің Төрағасын, Бас Прокурорды және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады (өзгерістерге дейін Ұлттық Банктің Төрағасын Парламенттің келісімімен тағайындайды);

- Орталық сайлау комиссиясының Төрағасын және екі мүшесін бес жыл мерзімге қызметке тағайындайды (өзгерістерге дейін Президенттің ұсынуымен Орталық сайлау комиссиясының Төрағасын, оның орынбасарын, хатшысы мен мүшелерін сайлайтын және қызметтен босататын Парламент Мәжілісі). Сонымен бірге енгізілген өзгерістерге сәйкес Республика Президентінің заң шығаруға қатысты өкілеттігі де кеңейді. Егер өзгерістерге дейін Конституцияның 61-бабының 1-тармағына сәйкес заң шығару бастамасы құқығына ие Парламент депутаттары мен Үкімет болса, енді заң шығару бастамасы құқығы Президентке де тиесілі. Аталмыш Заңға сәйкес келесі маңызды өзгерістер тобы Парламент Сенаты мен Мәжілісінің құрылу тәртібі бойынша енгізілді. Осы өзгерістерге сәйкес Республика Президенті Сенаттың он бес депутатын (өзгерістерге дейін жеті) қызметке тағайындайды. Енгізілген өзгерістерге дейін жетпіс жеті депутаттан тұратын және оның оны партиялық тізім негізінде сайланатын Мәжіліс Палатасы енді жүз жеті депутаттан тұрады. Мәжілістің тоқсан сегіз депутаты партиялық тізім негізінде сайланып, тоғыз депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды. Парламент

Мәжілісінің құрылуы тәртібіне қатысты конституциялық норма Қазақстанның демократиялық қоғам құрудағы шұғыл бетбұрысының айғағы болып табылады. Себебі, Парламент Мәжілісіне сайланатын депутаттар қоғам өкілдерінің өздері құрған әр-алуан саяси ұйымдарының өкілдерін қамтуды ұйғарады. Демократия – бұл халық билігі. Қоғам өкілдерінің өздері құрған бірлестіктерінің шынайы әрекеті осы биліктің шынайы жүзеге асырылу жолдарының бірі болып табылады. Қазіргі демократия көппартиялылыққа негізделеді. Қоғам ортасынан шыққан партиялар қызметін халықтың әлеуметтік мүдделерін жан-жақты ескеруге негіздеу арқылы осы мүдделерді өз әрекеттерінің тірегі деп таныса, олардың күшті, қуатты партияға айналары даусыз.

Мұндай партиялар қазіргі демократияның орнын автократиялық тәртіптің қандай да болмасын бір түрінің басуына кедергі жасайды. Өкілді билік тиімді институттарының осындай партиялардан тыс өмір сүруі мен дамуы мүмкін емес. Бұл қазіргі демократия әліппесі.

§ 3. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы және оның ерекшеліктері

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы – жаңа саяси-заңдық құжат. Негізгі Заңның мәндік жаңалығы ең алдымен оның барлық институттарының мазмұны мен нысанын нақты анықтайтын принциптерден көрініс табады. Еліміздің Конституциясына қазіргі уақытта қоғам өмірінен лайықты орнын тауып жатқан бұрынғыдан мүлдем өзге жаңа идеялар тән. Олар: мемлекеттік биліктің бөлінуін ұйғарушы халық билігі мен халық егемендігі; конституционализм, заңдылық және құқықтық мемлекет; адам және азаматтың табиғи, ешкім айыра алмайтын құқықтары мен бостандықтары; біртұтастық және ұлттардың даму еркіндігі; халықтар мен мемлекеттер арасындағы бейбітшіліктің нығаюы, халықаралық құқық принциптері мен нормаларын сақтау; қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдум немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу.

Жеке адамның конституциялық мәртебесін бекітуші Конституция нормалары айқын жаңалықтармен ерекшеленеді. Бұл нормалар адамның табиғи құқықтарын, тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез-келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмағандығын ұйғаратын барлық азаматтардың теңдігін бекітеді. Республиканың азаматын ешқандай жағдайда азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерге аластауға болмайтындығын бекітуші ережелер де бұрын-соңды болмаған тың ережелер.

Сонымен қатар әрекеттегі Конституцияда жеке меншікке деген көзқарас түбегейлі түрде өзгерген. Ол жеке меншіктің қорғалатындығын анықтайды. Конституция меншіктің барлық конституциялық нысандарының теңдігін айқындай отырып, меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік берілетіндігі туралы принципті бекітеді.

Конституция Президент, Парламент, Үкімет және сот арасындағы конституциялық өкілеттіктерді бөлу туралы мәселені шешуде билік бөлу принципіне сәйкес жаңа қадам жасады, аталмыш принциптегі «тежемелік әрі тепе-теңдік» жүйесі жан-жақты ескерілді.

Конституция өзін қорғау органын да жаңа тұрғыдан анықтады. 1993 жылғы Конституцияға сәйкес Конституциялық Сот конституциялық қадағалау органы ретінде танылып, мемлекеттік биліктің сот тармағына жатқызылса, әрекеттегі Конституция бойынша оның құзыреті Конституциялық Кеңеске көшіп, енді бұл орган ешқандай билік тармағына кірмейтін жеке орган болып табылды.

Конституция мемлекеттің Негізгі Заңы болғандықтан елдегі фактілік жағдайды және жаңа жағдайдағы қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-адамгершілік шынайы қажеттіліктерін білдіруі тиіс. Қазақстан мемлекеті жас мемлекет болғандықтан өз мемлекеттілігін жылдам нығайтуды, өркениетті мемлекеттер қатарына тезірек қосылуды мақсат етеді. Сол себепті қоғамдық қатынастар да тез дамып, заман ағымына сәйкес жиі өзгеріп отырады. Осындай қатынастар қатарында Негізгі Заңмен реттелуді қажет ететін қатынастар болатыны анық. Осыған байланысты бүгінгі күнге дейін еліміздің Конституциясына екі рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Енгізілген өзгерістер өздерінің жалпыадамгершілік құндылықтар және жалпыдемократиялық принциптермен ұйғарылған мәні мен мазмұны бойынша халықаралық құқық принциптері мен нормаларына, конституциялық заң шығарудың еуропалық және әлемдік стандарттарына толығымен сәйкес деп айтуға болады. Конституцияға өзгерістер енгізілуі барысында алғы қатардағы демократиялық мемлекеттердің тәжірибесі пайдаланып, сонымен қатар Қазақстандағы қазіргі кезеңдегі қоғамдық қатынастарды ағымды заңнамалық реттеу тәжірибесі де ескерілді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының негізгі идеясы жақын және алдағы ұзақ мерзімде қазақстандық қоғамның әр алуан қоғамдық-саяси күштерінің татулығы мен келісімінің қамтамасыз етілуі қажеттігімен анықталады. Бұл Конституцияны саяси тұрақтылықтың, азаматтық бейбіт өмір кепілдігінің, әлеуметтік және ұлттық татулықтың аса маңызды факторы ретінде айқындайды.

§ 4. Конституциялық Кеңес – Конституцияны қорғау органы. Құрылу тәртібі, құрамы және өкілеттіктері

Қазақстан Республикасындағы конституциялық бақылаудың қалыптасуы 1993 жылдан басталды. 1993 жылы 16 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңда алғаш рет Конституцияны соттық қорғаудың жоғары органы ретінде Конституциялық Сот органы бекітілді.

1992 жылғы 5 маусымда қабылданған «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» және «Қазақстан Республикасындағы конституциялық сот ісін жүргізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңдары конституциялық бақылау институтының одан әрі дамуына себеп болды.

1993 жылы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесімен қабылданған Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциясы конституциялық бақылау институтын ең жоғары конституциялық деңгейде бекітті. Бұл Конституция бойынша Конституциялық Сот конституциялық қадағалау органы болып табылды.

Қазіргі уақытта 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституцияға және 1995 жылғы 29 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Конституциялық заңына сәйкес Конституциялық Кеңес Республикадағы конституциялық бақылау органы болып табылады.

Жоғарыда аталған Конституциялық заңның 1 бабы Конституциялық Кеңес мәртебесін бекіту барысында Конституциялық Кеңестің мемлекеттік орган ретінде Республиканың бүкіл аумағында Қазақстан Республикасы Конституциясының жоғары тұруын қамтамасыз ететіндігін анықтайды.

Сонымен қатар Конституциялық Кеңестің өз өкілеттігін жүзеге асыру кезінде дербестігі және мемлекеттік органдарға, ұйымдарға, лауазымды адамдар мен азаматтарға тәуелсіздігі, Республика Конституциясына ғана бағынатындығы әрі саяси және өзге себептерді негізге ала алмайтындығы анықталады. Осыған сәйкес Конституциялық Кеңестің төрағасы мен мүшелері олар тағайындалғаннан кейін Парламент Палаталарының бірлескен отырысында салтанатты жағдайда Республика Президентіне өздеріне жүктелген міндетті адал атқаруға, әділ болуға және басқа ешкімге, еш нәрсеге емес, тек Қазақстан Республикасының Конституциясына ғана бағынуға етеді.

Конституциялық Кеңес жеті мүшеден, соның ішінде Конституциялық Кеңестің Төрағасынан тұрады. Бұған қоса Республиканың экс-Президенттері құқығы бойынша ғұмыр бойы Конституциялық Кеңестің мүшелері болып табылады. Конституциялық Кеңес құрамы келесі тәртіппен қалыптасады: Конституциялық Кеңестің екі мүшесін Республика Президенті қызметке тағайындайды, Конституциялық Кеңеске екі-екі мүшеден Парламент Палаталары төрағаларының ұсынуы бойынша тиісінше Парламент Сенаты мен Мәжілісі тағайындайды.

Конституциялық Кеңестің өкілеттік мерзімі алты жылмен анықталады. Оның мүшелерінің жартысы әрбір үш жыл сайын жаңартылып отырады. Сонымен қатар конституциялық заңнама Конституциялық Кеңес мүшелігіне кандидаттарға қойылатын талаптар тобын анықтайды. Конституциялық Кеңестің құрамына отыз жасқа толған, Республика аумағында тұратын, жоғары заң білімі, заң мамандығы бойынша кемінде бес жыл жұмыс стажы бар Республика азаматы тағайындала алады.

Конституциялық заңнамаға сәйкес Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшесінің қызметі депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұмысты атқарумен, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырумен, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кірумен сыйыспайды.

Республика Конституциясының 71 бабы 5 тармағына сәйкес Конституциялық Кеңес мүшелері мен төрағасы өздерінің өкілеттік мерзімінде оларға ешкімнің тиіспеу құқығын (иммунитет) пайдаланады.

Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелері өз міндеттерін орындау кезінде тәуелсіз болады және тек Конституция мен Конституциялық заңға ғана бағынады. Олардың конституциялық іс жүргізу мәселелері жөніндегі қызметі есеп беруге жатпайды. Өз өкілеттігін жүзеге асыру мәселелері бойынша олардан есеп талап етуге ешкімнің хақы жоқ. Сонымен қатар Конституциялық Кеңестің мүшелері өкілеттік мерзімі ішінде ауыстырылмайды. Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелері мәселелерді дербес қарау мақсатында ешкім тиіспеу құқығын иеленеді: өз өкілеттігі мерзімі ішінде оларды тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған сот тәртібімен белгіленетін әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасалған реттерді қоспағанда, Парламенттің келісімінсіз қылмыстық жауапқа тартуға болмайды. Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелерінің конституциялық іс жүргізу мәселелері жөніндегі қызметі есеп беруге жатпайды. Өз өкілеттігін жүзеге асыру мәселелері бойынша олардан есеп талап етуге ешкімнің хақы жоқ. Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелері Конституциялық Кеңес жүргізіп жатқан мәселелерді қарауда және олар бойынша шешімдер қабылдауда, тең құқықтарға ие болады («Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Конституциялық заңның 12, 13 баптары.).

Конституциялық Кеңес Төрағасының өкілеттігін Республика Президенті тоқтатады, Конституциялық Кеңес мүшесінің өкілеттігін оны тағайындаған Қазақстан Республикасының Президенті, Парламент Сенаты, Парламент Мәжілісі тоқтатады.

Конституциялық заңнама Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелерінің өкілеттіктерін тоқтату немесе тоқтата тұру үшін негіздер қарастырған. Олар:

- орнынан түсу туралы өтініштің қанағаттандырылуы;
- Жоғарғы соттың заңды күшіне енген айыптау үкімінің болуы;
- заңды күшіне енген сот шешімімен іс-әрекетке қабілетсіз деп танылу;
- заңды күшіне енген сот шешімімен өлген деп танылу;
- қайтыс болу;

- Конституцияның 71-бабының 4-тармағында, «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Конституциялық заңның 10-бабының 2-тармағында көзделген шарттарды сақтамау;

- антты бұзу, Республика Конституциясы мен Конституциялық заңның талаптарын орындамау, оның жоғары мәртебесімен сыйыспайтын атына кір келтіретін қылық жасау;
- Конституция мен Конституциялық заңда белгіленген талаптар бұзыла отырып тағайындалу;
- қызметте болуының Конституцияда белгіленген мерзімінің аяқталу;
- саяси мақсаттарды көздейтін саяси партияға немесе өзге де қоғамдық бірлестікке кіру.

Конституциялық Кеңес мүшесінің өкілеттіктері тоқтатылған жағдайда оның орнына бір ай мерзім ішінде басқа адам тағайындалады.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің құзырындағы мәселелер тобын Қазақстан Республикасының Конституциясы (72-бап) мен «Конституциялық Кеңес туралы» Конституциялық заң (17, 18 б.б.) бекітеді.

Конституциялық Кеңес Қазақстан Республикасы Президентінің, Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің, Премьер-Министрдің өтініші бойынша:

1) дау туған жағдайда Республика Президентінің, Парламент депутаттарының сайлауын өткізудің дұрыстығы және республикалық референдум өткізу туралы мәселені шешеді. Конституцияға сәйкес келмейді деп танылған Республика Президентінің сайлауы Орталық сайлау комиссиясының шешімімен тиісті сайлау учаскелерінде (әкімшілік-аумақтық бірліктерде) жарамсыз деп танылады. Президент сайлауын Конституцияға сәйкес деп тану сайланған Республика Президентін тіркеуге жол береді. Конституцияға сәйкес келмейді деп танылған Парламент Сенаты мен Мәжілісі депутаттарының сайлауы Орталық сайлау комиссиясының шешімімен тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктерде және сайлау округтерінде жарамсыз деп танылады. Парламент Сенаты мен Мәжілісі депутаттарының сайлауын Конституцияға сәйкес деп тану сайланған депутаттарды тіркеуге жол береді. Конституцияға сәйкес келмейді деп танылған республикалық референдум нәтижелері Орталық сайлау комиссиясының шешімімен тиісті дауыс беру учаскелерінде (әкімшілік-аумақтық бірліктерде) жарамсыз деп танылады. Өткізілген референдумды Конституцияға сәйкес деп тану референдум қорытындыларын шығаруды қайта бастауға жол береді.

2) Парламент қабылдаған заңдардың Республика Конституциясына сәйкестігін Президент қол қойғанға дейін қарайды;

2-1) Парламент және оның палаталары қабылдаған қаулылардың Республика Конституциясына сәйкестігін қарайды;

3) Республиканың халықаралық шарттарын бекіткенге дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды.

Конституцияға сәйкес келмейді деп танылған Республика заңдары мен халықаралық шарттарына қол қоюға не тиісінше бекітуге және күшіне енгізуге болмайды. Заңдарды Конституцияға сәйкес деп тану оларға қол қою мерзімінің өтуін жаңартады. Республиканың халықаралық шарттарын Конституцияға сәйкес деп тану оларды бекіту процесін жаңартады.

Конституцияға сәйкес (78-бап) соттардың Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға хақысы жоқ. Егер сот қолданылуға тиісті заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті. Конституциялық емес, оның ішінде адамның және азаматтың Конституцияда баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп танылған заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер заңдық күшінен айрылады, қолданылуға жатпайды және олардың күші жойылады.

Мұндай заңға немесе өзге де нормативтік құқықтық актіге негізделген соттардың және өзге құқық қолданушы органдардың шешімдері орындалуға жатпайды.

Конституцияның 47-бабының 1-тармағында көзделген Қазақстан Республикасының Президенті науқастануына байланысты өзінің міндеттерін жүзеге асыруға қабілетсіздігі дендеген жағдайда қызметінен мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін ретте Конституциялық Кеңес конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы қорытынды береді.

Сондай-ақ Конституцияның аталмыш бабының 2-тармағына сәйкес Республиканың Президенті өзінің міндеттерін атқару кезіндегі іс-әрекеті үшін тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда жауап береді және бұл үшін Парламент оны қызметінен кетіруі мүмкін. Бұл мәселе бойынша белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы Конституциялық Кеңестің қорытындысы болуы қажет.

Конституцияның 47-бабының 1, 2-тармақтарына сәйкес Парламенттің тиісінше Республика Президентін лауазымнан мерзімнен бұрын босату туралы шешім, қызметінен кетіру туралы түпкілікті шешім қабылдауы алдында белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталмағандығы туралы қорытынды тиісінше Президентті лауазымынан мерзімінен бұрын босату туралы, қызметінен кетіру туралы мәселенің қаралуын тоқтатылуына әкеліп соғады. Белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғандығы туралы қорытынды тиісінше Республика Президентін лауазымынан мерзімінен бұрын босату туралы, Республика Президентін қызметінен кетіру туралы мәселені қарауды жалғастыруға жол береді.

Конституциялық Кеңестің Конституцияны қорғау бойынша маңызды өкілеттіктерінің тағы бірі – бұл Конституцияның нормаларына ресми түсіндірме беруі. Мұндай түсіндірме беру тек Конституциялық Кеңестің құзырындағы мәселе.

Конституциялық Кеңес өз қызметін конституциялық іс жүргізу нысанында жүзеге асырады.

Конституциялық іс жүргізуге қатысушылар болып өтініштері бойынша конституциялық іс қозғалып отырған адамдар мен органдар танылады. Олар:

- 1) Республика Президенті;
- 2) Парламент Сенатының Төрағасы;
- 3) Парламент Мәжілісінің Төрағасы;
- 4) өздерінің жалпы санының кемінде бестен бірі болатын Парламент депутаттары;
- 5) Премьер-Министр;
- 6) Республика соттары;
- 7) актілерінің конституциялылығы тексерілетін мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар.

Қажет болған жағдайда конституциялық іс жүргізуге қатысушылар Конституциялық Кеңеске өз өкілдерін жібере алады, олардың өкілеттігі азаматтық іс жүргізу заңдарында көзделген тәртіппен ресімделеді.

«Конституциялық Кеңес туралы» Конституциялық заңға сәйкес конституциялық іс жүргізуге қатысушылар өкілеттігі шегінде тең іс жүргізу құқықтарын пайдаланады. Олардың іс жүргізу материалдарымен танысуға, осы материалдардың қысқаша үзінділері мен көшірмелерін алуға; дәлелдер келтіруге, дәлелдерді зерттеуге қатысуға және өтініштері мен қарсылықтарының негізі ретінде өздері сілтеме жасап отырған мән-жайларды дәлелдеуге; конституциялық іс жүргізу барысында туындайтын барлық мәселелер бойынша өздерінің дәйектері мен ойларын Конституциялық Кеңеске айтуға; өтініштерін мәлімдеуге және мәлімденген өтініштер бойынша өз пікірін айтуға; Конституциялық Кеңеске ауызша және жазбаша түсініктер беруге құқығы бар.

Конституциялық іс жүргізуге қатысушылар өз құқықтарын адал пайдалануға міндетті. Олардың Конституциялық Кеңеске көрінеу жалған мәліметтер хабарлауы немесе Конституциялық Кеңес талап еткен құжаттарды, материалдар мен өзге де ақпаратты

бермеуі Конституциялық Кеңесті құрметтемеу ретінде бағаланады және заң бойынша жауапкершілікке әкеліп соғады. Конституциялық іс жүргізуге қатысушылар Республика Конституциясына, Конституциялық Кеңеске, оның талаптарына және Конституциялық Кеңесте қабылданған рәсімдерге құрметпен қарауға міндетті. «Конституциялық Кеңес туралы» Конституциялық заңның 24-бабына сәйкес Конституциялық Кеңес іс жүргізуге қабылданған өтінішті қарап, өтініш келіп түскен күннен бастап бір ай ішінде ол жөнінде қорытынды шешім шығарады. Егер мәселені кейінге қалдыруға болмаса, Республика Президентінің жазбаша нысанда жасаған талабы бойынша бұл мерзім он күнге дейін қысқартылуы мүмкін. Конституциялық Кеңес өз құзыреті шегінде барлық мемлекеттік органдардан, ұйымдардан құжаттар, материалдар мен өзге де ақпараттар сұратуға және алуға, сондай-ақ белгіленген тәртіппен сарапшылық және ғылыми-консультациялық жұмысқа мамандар тартуға хақылы. Конституциялық Кеңестің отырысында қабылданатын кез келген акт оның шешімі болып табылады. Конституциялық Кеңестің шешімдері Конституциялық Кеңестің конституциялық өкілеттігін жүзеге асыратын қорытынды шешімдер және Конституциялық Кеңестің өзге де өкілеттігін жүзеге асыратын басқа да шешімдер болып бөлініп, келесі нысандарда қабылданады:

1) Қазақстан Республикасының қолданылып жүрген құқығының құрамдас бөлігі болып табылатын қаулылар, соның ішінде нормативтік қаулылар; 2) қорытындылар; 3) жолдаулар.

Конституциялық Кеңестің қорытынды шешімі ол қабылданған күннен бастап күшіне енеді, Республиканың барлық аумағында жалпыға бірдей міндетті, түпкілікті болып табылады және шағым жасауға жатпайды. Өзге шешімдердің күшіне ену тәртібін Конституциялық Кеңес белгілейді.

Конституциялық Кеңестің қорытынды шешіміне тұтастай немесе белгілі бір бөлігінде Республика Президентінің қарсылықтары енгізілуі мүмкін.

Президент қарсылықтары Президент шешімінің мәтінін алған күннен бастап бір ай мерзімнен кешіктірілмей енгізіледі. Президент қарсылығы Конституциялық Кеңес мүшелері жалпы санының үштен екісінің даусымен еңсеріледі. Республика Президентінің қарсылығы еңсерілмеген жағдайда, Конституциялық Кеңестің шешімі қабылданбады деп есептеледі және конституциялық іс жүргізу тоқтатылады.